

દંપતીજીવનના દસ્તાવેજ પત્રો

[૩૬]

શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક કેવળ ગુજરાતના જ સેવક નથી, પણ તેઓ વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રીય સેવકોમાંના એક અસાધારણ છે. તેમણે પોતાની આત્મકથા લખવા માંડી છે. તેનો ખીજો ભાગ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. જેણે જેણે એ ભાગો વાંચ્યા હશે તે બધા આગળના ભાગોની અતિ ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યા હશે એમ મને લાગે છે. 'ગૃહમાધુરી'માં એ બંને ભાગો વિશે લખવું પ્રસ્તુત નથી, અને અત્યારે હું એટલો સ્વસ્થ પણ નથી.

પરંતુ ખીજા ભાગમાં શ્રી. ઇન્દુલાલના દંપતીજીવન ઉપર પ્રકાશ નાખતો જે ભાગ આવે છે તે વિશે 'ગૃહમાધુરી'નાં વાચક-વાચિકાઓ સમક્ષ કાંઈક લખવાનું મન થઈ આવે છે. એમ તો શ્રી. ઇન્દુલાલએ પોતે જ પોતાના લક્ષ્મણવન વિશેની, ઘણાને મારે અચાત એવી, સમસ્યા ઉપર 'લક્ષ્મણવનની વેદના' એ મથાળા નીચે આર્દ્ર-કરુણ વાણીમાં પોતાનું નિખાલસ હૃદય ઠાલવ્યું છે, જે એમની સમ્યાઈનો અમર દસ્તાવેજ બની રહે છે. તેથી એ વિશે અત્રે મારે કશું વિશેષ કહેવું નથી. કહેવું હોય તો તે એટલું જ કે વાંચી અને સમજી શકે એવા બધા જ ગુજરાતી ભાષા જાણનારાઓ તે વાંચે-વિચારે. મુખ્યત્વે અત્રે જે કહેવું છે તે તો એમનાં સદ્ગત પત્ની બહેન કુમુદના એ જ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એ પત્રો વિશે. આ એ પત્રો દંપતીજીવનની આર્યનારીના હૃદયમાં કેવી પ્રતિષ્ઠા છે એના અમર દસ્તાવેજો છે. કુમુદના સુકુમાર હૃદયમાંથી નીતરતી પતિનિષ્ઠા એમાં વ્યક્ત થાય છે. એક ઋષિકલ્પ કવિએ ઉચ્ચાર્યું છે કે—અર્ચ્યમાર્ચ્યસંગતમ્. તે કુમુદના જીવનમાં તતોતંત દેખાય છે. ઋષિના વક્તવ્યનો ભાવ એ છે કે આર્યત્વ એ ગુણસિદ્ધ છે, નહિ કે જન્મસિદ્ધ; અને તેનું વ્યવહારમાં અનુભવી શકાય એવું એકમાત્ર સ્વરૂપ એ છે કે આર્ય કે આર્યાની સંગતિ કરી જરાજીર્ણ થતી નથી—સદા એક-સરખી જીવંત રહે છે. કુમુદના બંને પત્રો પૈકી એકેએક વાક્ય એના આર્ય-નારીત્વનો પુરાવો છે. આવી સહજ યોગ્યતા ધરાવનાર કુમુદ ઇન્દુલાલ જેવા સહૃદય સેવાભાવી પુરુષ દ્વારા કેમ ઉપેક્ષા પામી હશે એ પ્રશ્ન વાચકને મૂઝવે છે ખરો. એનો ઉત્તર શકુન્તલાના આખ્યાનમાંથી નથી મળતો? શકુન્તલાને

દુર્વાસાનો શાપ હતો, તે કારણે દુબ્ધન્ત તેને વીસરી ગયો એમ કાલિદાસ કહે છે. અહીં કુમુદને એવો કોઈ શાપ સ્પર્શ્યો નથી. તો પછી અંતર શું અકારણુ જ બિભુ થયું? ના, કાર્ય વિના કારણુ કેમ થાય? શ્રી. ઇન્દુભાઈ પોતે જ એકરાર કરે છે કે તેમને નવા જમાનાની ચખરાક નારીના સ્વપ્ને કામણુ ક્યું હતું. આવા કોઈ ભાવે જ તેમના સહૃદય હૃદયને અહય બનાવ્યું, પણ પેલી કુમુદ તો આવા જીવલેણુ સંકટ વખતે પણુ સ્તિગ્ધ, સહૃદય અને સહય રહી. એણે પોતાના બંને પત્રોમાં જે ઉદ્ધાત અને ઉદ્ધાર વ્રત્તિ રજૂ કરી છે તેમાં મને પોતાને તો સીતા અને દ્રૌપદીનાં હૃદયનું અજ્ઞાપ મિશ્રણુ લાગે છે. તે ઇન્દુભાઈને વીનવે છે, પગે પડે છે, પણુ વળી સ્વમાનથી પ્રેરાઈ ઉચ્ચ ભાવનાવશ કોઈ સ્થૂળ ધ્યાની માગણી નથી કરતી. જ્યારે તે લખે છે—

‘તમારી રૂઢિ પ્રમાણે પરણેલી પત્ની તમારી જ છે. કોઈ કાળે, જીવ જતાં, આત્મા ઊડી જતાં બીજાની થવાની નથી જ. ભલે તમે ના ચાહો, ભલે તમે અમારા સ્નેહને તિરસ્કારો, પણુ અમારો ધર્મ છે કે તમને ચાહવું. અને તે ખાલી નહિ, આત્માના તાર સંઘાય તેવી જ રીતે.’ (પહેલો પત્ર)

‘સંસારના જીવનમાં મેંય બ્રહ્મના ભણુકાર સૂણવા પ્રયત્ન કર્યો છે, કરું છું. મારુએ જ્યાની યોગ-સાધનામાં જીવન જાય. નિર્દય બની હૃદયને કચરું છું. હૃદયમાં ભીનાશ, કોમળતા પ્રભુએ કાં પ્રેરી હશે? અસ્થિમય એને કાં ન બનાવ્યું?’ (બીજો પત્ર)—ત્યારે તેનું માનસ કેવા ઉચ્ચ આદર્શમાં વિચરતું હશે અને ઇન્દુભાઈને ઝંખતું હશે એની કલ્પના જ કરવી રહે છે.

શર્યાતમાં કુમુદ શું ભણી હશે, કેવું ભણી હશે, કેવી તૈયારી હશે, વગેરે વિશે મારા જેવો કશું નથી જાણુતો, પણુ એના બે પત્રો એટલું તો કહી જાય છે કે તેનામાં જેમ સૌકુમાર્ય અને આર્યાનારીત્વ અલૌકિક હતું તેમ તેનામાં સમજણુ, વિવેક, સેવાની ભાવના અને પુરુષાર્થ પણુ અદ્ભુત હતાં. જે એ માત્ર સીતા હોત તો મૌનપૂર્વક પૃથ્વીમાં વિવ્રય પામત, પણુ એનામાં દ્રૌપદીનું ખમીર પણુ હતું. તેથી જ તેણે ખાનદાન કુટુંબના સ્ત્રીસહજ લજ્જા-શીલ હૃદયની મર્યાદાઓનું અતિક્રમણુ કરી કઠોર પ્રતીત થયેલા પતિને ઉદ્દેશી ક્યારેક વિશ્વની રાજસભામાં સંભળાય એવાં પ્રેમાળ છતાં માર્મિક વેણુ દ્રૌપદીની પેઠે ઉચ્ચાર્યાં છે. ખરી રીતે કુમુદના એ આર્યા—ઉદ્દગારો જ્યારે મોડે મોડે પણુ શ્રી. ઇન્દુભાઈને સંભળાયા ત્યારે તેમનું સંવેદનશીલ હૃદય હચમચી ઊઠ્યું અને એ હૃદય કઠોર મટી કોમળ બન્યું. કોમળતાના એ જ

વહેણે તેમની પાસે 'લક્ષ્મણવનની વેદના'નું આત્મલક્ષી પ્રકરણ લખાવ્યું. રામે સીતા માટે વલોપાત કર્યો હતો એ તો આપણે પરોક્ષ રીતે વાલ્મીકિની વાણીમાં સાંભળીએ છીએ, ત્યારે ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનો આ વિલાપ આપણા માટે પ્રત્યક્ષ છે. પણ આ આખી કરુણ ઘટનામાં મને જે એક સળંગસત્ર સત્ય દેખાય છે તે છે કુમુદની વિવેકી આર્યભાવના. ભલે એ એ જ ભાવનામાં મુરઝાઈ અને સુકાઈ ગઈ, પણ તે એક રમરણીય આદર્શ મૂકતી ગઈ. •

'પણ પુરુષ પક્ષે શું?' આવો એક પ્રશ્ન આ જમાનામાં થાય. શું અઘાપિ એવો કોઈ પુરુષ છે જે પત્નીધેલો નહિ પણ પત્ની પ્રત્યે વક્ષાદાર હોય, આર્ય હોય અને પત્ની તરફની સમગ્ર ભાવે ઉપેક્ષા છતાં તે એના પ્રત્યે માત્ર દાંપત્ય ભાવનાથી એકનિષ્ઠ રહ્યો હોય? આનું ઉદાહરણ બહુરૂપ જગતમાં દુર્લભ નથી, પણ એનો યથાર્થ પુરાવો શોધવાનું કામ સહેલું પણ નથી. કહેવાય છે કે પુરુષ પત્ની પ્રત્યે વક્ષાદાર હોય તો છેવટે એના વિયોગમાં રામની પેઠે બીજું લક્ષ્મણ ન કરતાં ચૂરે, પણ એ પોતાની સહચરીનો કુમુદની પેઠે સર્વાર્થણી ભાષામાં અજ્ઞપાન્ય તો ન જ કરે.

—ગૃહમાધુરી, માર્ચ ૧૯૫૬.